

MARYAM ESHMUHAMEDOVA,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti "Turkshunoslik" oliy maktabi dotsenti

XORAZM ADABIY MUHITIGA OID AYRIM MANBALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhitida yaratilgan qo'lyozma manbalar haqida so'z borgan. Mazkur manbalar bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining asosiy fondida saqlanadi. Maqolada bu qo'lyozmalar dastlab tasnif qilinib, keyin ular haqida ma'lumot berilgan. Bu tasniflarda shunday qo'lyozmalar borki, ular bayozlardir. Bular tarkibida XIX asrda ijod etgan Xorazm adabiy muhitiga mansub shoirlarning asarlari o'rin olgan, deyiladi. Va bu shoirlarning ismlari keltirilgan. Bayoz qo'lyozmalarga umumiy holda tavsif berilib, misol sifatida ulardan biriga batafsil to'xtatilgan. Tasnifda ko'rsatilganidek, mazkur manbalar ichida shundaylari borki, ular mazkur adabiy muhitda ijod etgan shoirlarning alohida devonlaridan iboratdir, deyiladi. Va bunday qo'lyozmalardan biriga batafsil to'xtalangan. Maqola davomida bu qo'lyozmalar badiiy jihatdan san'at asari darajasidagi manbalar ekanligi ta'kidlangan.

Mazkur qo'lyozma manbalar o'z davri madaniyatidan xabar beruvchi hujjat ekanligiga alohida urg'u berilgan. Ularning turli-tuman shaklda yaratilganligi, masalan, ijodkorlarning faqat muxammas janridagi asarlardangina tarkib topgan qo'lyozmalar ham shu muhitda yaratilganligi haqidagi ma'lumotlar maqolaning kulminatsiyasini tashkil qiladi. Ana shunday qo'lyozmar haqida ma'lumot berilar ekan, misol sifatida ulardan biriga batafsil tavsif berilgan.

Maqola davomida Xorazm adabiy muhitida ijod qilib, bugungi kunda adabiyot olamiga tanish bo'lmagan ijodkorlarning ko'p ekanligi, ularning ham alohida devonlari mazkur fondga saqlanishi aytilgan. Bunday ijodkorlardan ayrimlarining devonlari haqida so'z aytilib ularning tavsifi to'liq holda berilgan. Xullas, maqola so'ngida Xorazm adabiy muhitida ijod qilgan ijodkorlarning XIX-XX asrga mansub qo'lyozmalarining hali yetarli darajada o'rganilmaganligi, ularni tadqiq etib, ommalashtirish manbashunoslikning dolzarb muammolarida ekanligi ta'kidlangan.

Tayanch so'z va iboralar: devon, bayoz, adabiy muhit, siyoh, tavsif, tarjima, manba, janr, qog'oz, san'at asari.

Abstract: This article discusses manuscript sources created in the Khorezm literary environment. These sources are currently stored in the main fund of the Abu Raykhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. The article first classifies these manuscripts, and then provides information about them. Based on the classification, it is said that there are manuscripts that are bayazes. They are said to contain the works of poets belonging to the Khorezm literary environment who created in the 19th century. And the Bayaz manuscripts, in which the names of these poets are given, are generally described, and one of them is discussed in detail as an example. As indicated in the classification, among these sources there are those that are said to consist of separate divans of poets who created in this literary environment, one of such manuscripts is discussed in detail. Throughout the article, it is emphasized that these manuscripts are sources at the level of a work of art in terms of artistic value.

Special emphasis is placed on the fact that these manuscript sources are documents that inform about the culture of their time. The culmination of the article is the information that they

were created in various forms, for example, manuscripts that contain only works of authors in the genre of muhammas were also created in this environment. While providing information about such manuscripts, a detailed description of one of them is given as an example.

Throughout the article, it is noted that there are many authors who created in the Khorezm literary environment and are not known to the literary world today, and that their separate divans are also kept in this fund. The divans of some of these authors are mentioned and their descriptions are given in full.

In short, at the end of the article, it is emphasized that the manuscripts of authors who created in the Khorezm literary environment of the 19th-20th centuries have not yet been sufficiently studied, and their research and popularization are urgent problems of source studies.

Keywords and expressions: *divan, bayaz, literary envirovement, ink, descirption, translation, source, genre, paper, works at art.*

Mumtoz adabiyotimiz tarixida Xorazm adabiy muhitining o'ziga xos o'rni bor. Xorazm azaldan ko'plab ijodkorlarning maskani bo'lgan. Bu yerdan yetishib chiqqan Olim-u fozillar kishilik madaniyatiga o'z hissasini qo'shgan. Bu obidalarining ko'pi bizga qo'lyozma manbalar orqali yetib kelgan.

Birgina O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida Xorazm adabiy muhitida turkiy tilda bitilgan ana shunday yozma obidalar talaygina.

Bu qo'lyozmalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Qo'lyozma bayozlar holidagi manbalar.
2. Mualliflarning alohida devonlari.
3. Xorazm adabiy muhiti shoirlarining muxammaslaridan tuzilgan qo'lyozma bayozlar.
4. Mualliflarning tarixiy asarlari o'rin olgan qo'lyozmalar.
5. Mualliflarning tarjima asarlari o'rin olgan qo'lyozmalar.
6. Bir necha shoirning she'riy devoni jamlangan majmualar.
7. Xorazm adabiy muhiti shoirlarining g'azallaridan tuzilgan qo'lyozmalar.
8. Dastxat qo'lyozmalar.

O'zR FA Sharqshunoslik instituti asosiy fondida saqlanayotgan Xorazm adabiy muhiti manbalari ma'lum qismining tavsifi SVR ("Собрание Восточных рукописей" \ "Sharq qo'lyozmalari to'plami")da berilgan [1]. Lekin bu katalogga kirmagan manbalar ham oz emas.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, SVRda berilgan bu qo'lyozmalar tavsiflari qisqa, devonlardagi she'rlarning boshi va oxiri berilmagan. Sohaga oid ma'lumotlar to'liq emas. Demak, tavsiflarni kengroq ochib berish zarurati bor. Shu maqsadda ayrim ishlar amalga oshirildi.

Xorazm adabiy muhitida yaratilgan manbalarni ko'zdan kechirar ekanmiz, ular ichida qo'lyozma bayozlar ko'proq uchraydi. Bu qo'lyozma bayozlardan, asosan, Chokar, Avaz, Mirzo, G'ulomiy, Bayoniy, Kamoliy, Devoni, Mutrib, Nadimiy, Xodim, Muznib, Tabibiy, G'oziy, Asad, Amiriy, Doiy va yana boshqa shoirlarning she'rlari o'rin olgan.

Bu qo'lyozmalarning tarixi ko'proq XIX asrning oxiri – XX asrning boshlariga mansub. Tabiiyki, bu davrda ko'chirilgan qo'lyozmalarning qog'ozi fabrika qog'ozi, ayrimlariniki esa shildiroq Sharq qog'ozidir. Shuningdek, boshqa qo'lyozmalardan farqli ravishda, ularda sahifalar raqamlangan. Aksariyat qo'lyozmalarning xattoti aniq. Ular asosan nasta'liqda yozilgan. Bu manbalar ichida husnixatda bitilib, san'at asari darajasidagilari ham bor. Muqovalari asosan kartondan. Masalan, 1178 raqami bilan institutning asosiy fondida saqlanayotgan qo'lyozma bayoz bilan tanishsak. Undan Chokar, Avaz, Muznib, Bayoniy, Niyoziy, Umidiy, Xokiy, G'oziy, Asad, Amiriy va Xorazm adabiy muhitida ijod qilgan yana boshqa shoirlarning g'azallari ham o'rin olgan. G'azallarning soni 253 ta.

Boshi (basmaladan so'ng 2b.):

اول پرى كر سورسه مندين مقصد اقصى نيدور
نى ايشيتكاي جز بو سوز دنيا وما فيها نيدور

Oxiri (96b.):

بو خادم بيچاره نى عشقين زياد ايتماك بيله
زربفت جالمة كيמים اول خورشيد بان اوستيغه

Matn qora siyoh bilan go'zal nasta'liqda fabrika qog'oziga bitilgan bo'lib, ikki ustunli sakkiz yo'ldan joylashtirilgan. Sarlavhalar qizil siyoh bilan yozilgan. Matn jadvalga olingan. Qo'lyozmaning varaqlari raqamlangan.

Qo'lyozma yaxshi saqlangan. Tarixi: hijriy 1326-yil. Xattot: Bobojon devon Tarrox ibn Abdulaziz maxdum. 96 varaq (2b–96b). 21x12. Sharq muqovasi, kartondan, moshrang. Qo'lyozma badiiy jihatdan ahamiyatga molik san'at asari darajasida.

Yoki 1143 ashyo raqamli qo'lyozma bayozni oladigan bo'lsak, undan Bayoniyni 31 ta, Sodiqning 21 ta, Umidiyni 13 ta, Avazning 15 ta, Haqiriyni 30 ta, Mutribi Xona Xarobning 13 ta, Xayoliyni 12 ta, Sultoniyni 16 ta, Sa'diyni 7 ta, Mirzoning 2 ta, Oqilning 25 ta, Devoniyni 13 ta, Ojizning 54 ta, Shinosiyni 5 ta, Xokiyni 48 ta, Doiyni 2 ta, Niyoziyni 41 ta, Yusufning 43 ta va Komiliyni 13 ta she'ri o'rin olgan. Qo'lyozma badiiy jihatdan alohida ahamiyatga molik- xattotlik san'atining go'zal namunasi. Matn qora, sarlavhalar qizil siyohda nihoyatda chiroyli nasta'liq xati bilan Sharq qog'oziga 2 ustunli 10 yo'ldan naqsh usulida bitilgan. Qo'shjadval, she'rlar raqamlab chiqilgan. Biz bu o'rinda ulardan ayrimiga e'tibor qaratdik, yuqorida ta'kidlanganidek, bunday manbalar anchagina.

Bu qo'lyozma bayozlarning ahamiyatga molik tomoni shuki, barchasining tarixi ko'rsatilgan.

Birinci qo'lyozmada nomlari zikr etilgan shoirlardan yarmining ismi 2-qo'lyozmada ham uchraydi. Agar uchinchi qo'lyozmaga murojaat etadigan bo'lsak, bu ro'yxatning yana yangi shoirlar ismi bilan boyib borayotganini ko'rish mumkin. Demak, Xorazm adabiy muhiti ijodkorlari juda ko'p bo'lib, bu ijodkorlardan ayrimlarininggina asarlari nashr etilgan.

Mazkur qo'lyozmalar ichida mualliflarning alohida devonlari ham bor. Bu devonlardan bir shoirning bir necha janrdagi she'rlari o'rin olgan. Mazkur qo'lyozmalar yoki Sharq qog'oziga yoki fabrika qog'oziga asosan nasta'liq xatida bitilgan. Tarixi ham, xattoti ham ko'rsatilgan. Shu bilan birga, ular ichida shunday qo'lyozmalar borki, badiiy jihatdan yuksak bir san'at asari namunasi hisoblanadi. Masalan, 345 ashyo raqamli qo'lyozma. Bu qo'lyozma Avazning turli janrdagi she'rlarini o'z ichiga olgan devon. Mazkur devon san'at asari darajasida bitilgan bo'lib, hoshiyasiga ham matn yozilgan. Tarixi hijriy 1325 yil, xattot – Chokar taxallusli ibn Muhammad Yoqub devon. Bunday qo'lyozmalar ham anchagina.

O'rganishda davom etarkanmiz, Xorazm adabiy muhiti shoirlarining faqat muxammas janridagi she'rlari o'rin olgan qo'lyozmalar ham mavjud. Masalan, 1132 raqamli qo'lyozma. Undan Ogahiy, Rojiiy, Xo'ja va yana boshqa shoirlarning muxammaslari o'rin olgan. Tarix: 1323/1905 yil, xattot: Mulla Bolta Niyoz. Asar nasta'liqda bitilgan. Bunday qo'lyozmalar ko'p emas.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Xorazm adabiy muhiti shoirlarining faqat g'azallarigina o'rin olgan qo'lyozmalar ham bor. Masalan, 6969 ashyo raqamli qo'lyozma bayoz. Undan Nadimiy, Xodim, Chokar, Devoni, Yusuf, Kamoliy, G'oziiy, Avazlarning g'azallari o'rin olgan.

Boshi (basmaladan so'ng 2b.):

ظلم و ستم منكا ايلا ب سنكا مطلب نيدور
يحيى؟ كافر دلربا ايلا ب سنكا مطلب نيدور

Oxiri (۶۶۱b.):

Matn qora, sarlavhalar qizil siyoh bilan fabrika qog'oziga nasta'liqda yozilgan.

Matn ikki ustunli olti yo'ldan joylashtirilgan. Varaqlar raqamlab chiqilgan.

Xattot: Mulla Muhammad Sharif ibn Muhammad Yoqub devon. Tarix: 1326-yil.

Sharq muqovasi, kartondan, moshrang. 166 varak (2b–166b). 18x11.

Xorazm adabiy muhiti ijodkorlari asarlari o'rin olgan bunday qo'lyozmalar ichida bir ijodkorning faqat tarjima asarlari yoki faqat tarixiy asarlari o'rin olgan manbalar ham uchraydi. Bunday manbalar asosan, Muhammad Rizo Ogahiy qalamiga mansubdir. Masalan, 12229 raqamli qo'lyozmadan shoirning beshta asari o'rin olgan:

1. "Shoh Ozod baxt" qissasi;
2. "Majmau-l-g'aroyib";
3. "Tuhfatu-l-vuzaro";
4. "Zubdatu-l-hikoyat";
5. "Qobusnoma".

Xorazm adabiy muhitida yaratilgan yana shunday qo'lyozmalar ham borki, bir shoirning faqat bir janrdagi asarlari so'ngida boshqa bir nechta shoirning huddi shu janrdagi she'rlari ham o'rin olgan. Masalan, 6932 ashyo raqamli qo'lyozma. Undan Ogahiyning 90 ta muxammasi, shuningdek, Muznib, Sodiq, Yusuf, Kamoliy, Xokiy, Shinosiy, Rog'ib, G'oziy, Nadimiy va Chokar kabi shoirlarning g'azallari ham o'rin olgan.

Boshi (basmaladan so'ng 2b.):

الهی افتدم در بحر عصیان
کرفتارم بد ست نفس شیطان

Oxiri (۲۴۹b):

بولوب مطرب کبی هر برکون نوروز عید ی دیک
ایچیب کاهی لبی نینک باده سین غمدین الر؟

Matn qora siyoh bilan, sarlavhalar qizil siyoh bilan chiroyli nasta'liqda fabrika qog'oziga bitilgan. Ikki ustunli olti yo'ldan joylashtirilgan. Varaqlar raqamlangan. Xattot: Mulla Muhammad Sharif ibn Yoqub devon. Tarix: hijriy 1328-yil. Sharq muqovasi, kartondan, moshrang. 18 x 11. 153 varak (2b–153b). Bu turdagi qo'lyozmalar ko'p emas.

O'rta asrlarda yashab, ijod etgan ijodkorlarning hammalarining ham asarlari tadqiq etilgan emas. Hali ko'plab ijodkorlarning asarlari ilmiy jamoatchilikka ma'lum emas yoki ayrim she'rlari chop etilgan-u devonlari chop etilmagan, ismlari mashhur emas. Ana shunday shoirlardan biri Habibdir. Bu shoirning ham bir necha devonlari mazkur qo'lyozmalar xazinasida saqlanadi. Ulardan biri bilan tanishamiz. 946 raqamli qo'lyozmadan Habibning 197 ta g'azali, 25 ta muxammasi, 5 ta musaddasi va 5 ta qasidasi o'rin olgan.

Boshi (basmaladanso'ng 3b):

ذهی قدرت نمالغ قیلدینک عالمغه عدد پیدا
نی ذاتینکغه مکان ظاهر نی اوصافینکغه حد پیدا

Oxiri (۵۹a):

استعداد یغه لایق سوز اینور ای حبیبکیم هر
هیچ کیشی مطلومی؟ ایرماسنور شبستان بهار

Matn qora, sarlavhalar qizil siyoh bilan chiroyli nasta'liqda fabrika qog'oziga ko'chirilgan. Ikki ustunli yigirma bir yo'ldan joylashtirilgan. She'rlar raqamlab chiqilgan. Poygirlar bor. Devon

hijriy 1327-yili Mulla Karimbergan devon ibn Rahmonbergan Xorazmiy tomonidan kitobat qilingan. Dastlabki muqova, moshrang kartondan. Bunday devonlar ko'plab mavjud.

Yuqorida dastxat manbalar haqida so'z aytili. Misol tariqasida ulardan biriga to'xtalamiz. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'rta asrlarda yashagan ijodkorlarning aksariyati mashhur xattot ham bo'lishgan. Xorazm adabiy muhiti ijodkorlarining ko'pi xushnavis xattotlar ham bo'lishgan. Ular o'z devonlarini o'zlari kitobat qilganlar. Bunday avtograf nusxa qo'lyozmalar mazkur fondga bir qancha. Masalan, 7693 ashyo raqamli qo'lyozma Faqiriy Xorazmiy – mulla Abdurazzoq Mahdiy qori ibn Abdujabbor oxund qorining she'rlarini o'z ichiga olgan devon bo'lib, u devon tuzish tartibi bo'yicha tuzilgan. Qo'lyozmadan shoirning quyidagi janrdagi asarlari o'rin olgan:

1. Debocha
 2. G'azal – 180 ta
 3. Mustazod – 1 ta
 4. Muxammas – 25 ta
 5. Marsiya – 1 ta
 6. Musaddas – 9 ta
 7. Masnaviy – 3 ta
 8. Murabba' – 2 ta
 9. Qasida – 3 ta
 10. Munojot – 10 ta
 11. Ruboiy – 4 ta
 12. Qissa ariza – 2 ta
 13. Pandnoma – 5 ta
 14. Aytishuv – 60 ta
 15. Muammo – 6 ta
- Boshi (basmaladan so'ng 16b.):

زهی قادر قیلور قدرتین کونین ارا پیدا
جهان باغیدا صنعی دین عجب نشونما پیدا

Oxiri (18b.):

کرچه ایرسا قصد ینکیز من بی نوانی اور تاماک
قتل ایتینک سنکسار ایتیب جاهل لاره ایتینک کوماک

Matn qora, sarlavha qizil siyoh bilan chiroyli nasta'liq (yirik va mayda) xatida daftarga va turli rangdagi fabrika qog'oziga yozilgan bo'lib, har sahifada ikki ustunli o'n besh yo'ldan joylashtirilgan. Poygilar bor. Qo'lyozma raqamlangan. Matndan tushib qolgan qism hoshiyaga to'ldirilgan. Shuningdek, xato so'zlar ustiga chiziq tortilib, ular ham hoshiyaga tuzatilgan. Asar Xivada hijriy 1333/milodiy 1914 yili ko'chirilgan. Xattot muallifning o'zi, ya'ni bu avtograf nusxa. Qo'lyozmaning 26a varag'idagi yozuv mazmunidan ma'lum bo'lishicha, devon Xorazm doru-s-saltanatida sayyid Isfandiyor Bahodirxonning buyrug'i bilan yozilgan. Devondagi she'rlar raqamlangan. Ayrim varaqlarda matn uchun joy tashlab ketilgan. Qo'lyozmaning 69b va 70a varaqlaridagi xat ham, qog'oz va qog'oz o'lchami ham boshqacha. Demak, xuddi shu qo'lyozmaning boshqa nusxasi ham bo'lgan va o'sha nusxadan ko'rsatilgan varaqlar qirqib olinib, bu nusxaga yopishtirilgan.

Qo'lyozmaning ayrim varaqlarida dog'lar bor. Ayrim varaqlarda siyohi biroz xiralashgan. Dastlabki, bosma naqshli Sharq muqovasi, anor rangli kartondan. Bunday dastxat devonlar bir nechta.

O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida Xorazm adabiy muhitida yashab ijod etgan shoirlarning asarlari juda ko'p. Lekin ular hali yetarli

darajada tadqiq etilmagan. Bu manbalarni o'rganib, ilmiy jamoatchilikka taqdim etish galdagi dolzarb vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (СВР) / Под ред. А. А. Семёнова. Т. I. – Т., 1952; СВР / Под ред. А. А. Семенова. Т. II. – Т., 1954; СВР / Под ред. А. А. Семенова. Т. V. – Т., 1960; СВР / Под ред. А. А. Семенова, Д. Г. Вороновского.*
2. *Бобожон Тарроҳ Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари (нашрга тайёрловчилар Анбара Отамуродова, Олланазар Абдурахимов). – Т.: Тафаккур қаноти, 2011.*
3. *Қобулов Н. Хоразм адабий муҳити. – Урганч, 1998.*
4. *Абдуллаев Ҳ. Мумтоз Хоразмийлар муқаддас битикларда. – Т.: 2011. Лаффасий. Тазкирани шуаро.*
5. *ЎЗР ФА Шарқишунослик институти асосий фонди 12561 рақамли қўлёзма.*
6. *Худойберганов К. Хива хонлари тарихидан. – Урганч: Хоразм, 2008.*
7. *Абдуллаев Ҳ. Хоразм адиблари. – Урганч. Хоразм, 1998.*
8. *Абдуллаев Ҳ. Қадрият қатралари. – Урганч. Хоразм, 1996.*
9. *Болтабоев Ҳ. Тазкиралар зикри. 1-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2015.*
10. *Жумахўжа Н. Феруз маданият ва санъат ҳомийси. – Т.: Фан, 1995.*

